

Найактуальніше

УДК 327+339.942

© 2018

РОЗВИТОК СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА ІЗРАЇЛЮ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СПІВПРАЦІ З УКРАЇНОЮ

М.С. Тараненко

кандидат історичних наук

*Міністерство закордонних справ України
Михайлівська площа, 1, м. Київ, 01018, Україна
e-mail: mtaranenko@ukr.net*

Надійшла 14.09.2018

Мета. Розглянути досвід розвитку сільського господарства Ізраїлю в контексті перспектив співпраці з Україною. Проаналізувати передумови інтенсивного розвитку ізраїльського агропромислового сектору. Визначити досягнення сільського господарства Ізраїлю. Висвітлити сучасний стан двосторонніх економічних відносин України та Ізраїлю в аграрній сфері та визначити перспективні напрями співпраці. **Методи.** Порівняльно-описовий, історико-аналітичний, релевантний, екстраполяційний. **Результати.** Визначено, що Ізраїль є одним із світових лідерів інноваційного розвитку сільського господарства. В свою чергу, Україна, маючи значний природний потенціал, наразі виходить у світові лідери виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема, у виробництві зерна, соняшнику та соняшникової олії, м'яса птиці, інших сільськогосподарських товарів. Значно інтенсифікувати співробітництво в аграрній сфері між двома країнами допоможе підписання Угоди про Зону вільної торгівлі між Україною та Ізраїлем, підготовка якої знаходиться на завершальній стадії. Лібералізація торговельного режиму між нашими країнами забезпечить диверсифікацію українського експорту. Враховуючи, що Ізраїль традиційно є нетто-імпортером української сільськогосподарської продукції, зокрема пшениці, кормових культур, цукру, олійних культур, є зацікавленість в максимальному зниженні ставок ввізного мита з боку Ізраїлю, доступі до його ринку товарів та в розширенні переліку української продукції, яка експортується до цієї країни. **Висновки.** Українсько-ізраїльське співробітництво в аграрній сфері не має обмежуватися тільки торговельними операціями. Успіх Ізраїлю багато в чому пов'язаний саме з багаторічними дослідженнями в галузі агротехнологічних інновацій. Знайомство з цими технологіями, їх впровадження в агропромислове виробництво, залучення ізраїльських інвестицій дасть можливість зробити значний крок у реформування сільськогосподарського сектору нашої країни.

Вочевидь, поєднання можливостей України та Ізраїлю дасть змогу суттєво наростити агропромисловий потенціал, зміцнити позиції наших країн на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Ключові слова: Ізраїль, відносини, сільське господарство, співробітництво, новітні технології.

<https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201810-01>

Ізраїль досяг значних успіхів у розвитку свого агропромислового комплексу. Нині ця країна є великим експортером свіжих продуктів і світовим лідером в галузі сільськогосподарських технологій, незважаючи на те, що географія Ізраїлю не є оптимальною для ведення сільського господарства. Більше половини площі країни — це пустелі. Клімат і нестача води не сприяють веденню господарства. Такі природні умови поряд із несприятливими зовнішніми військово-політичними факторами стимулювали необхідність швидкого розвитку інтенсивного сільського господарства на основі новітніх технологій (кольорові ілюстрації на 4-й сторінці обкладинки).

Історично, ще до створення Держави Ізраїль у 1948 р., у єврейського населення Палестини ідея розвитку аграрної економіки була пріоритетною. Хоча Ізраїль так і не став аграрною країною, сільському господарству протягом кількох десятиліть приділялася особлива увага в стратегії господарського розвитку. Лише стрімке формування в країні постіндустріальної економіки в останні два десятиліття позбавило аграрну сферу пріоритетності. Падіння питомої частки аграрного сектору супроводжувалося значним зростанням виробництва сільськогосподарської продукції, інтенсифікацією виробництва, поглибленням його експортної спеціалізації.

Сільське господарство Ізраїлю переважно побудоване на принципі спільних соціальних утворень, які сформувалися на початку ХХ ст. Кібуци (від слова «група» на івриті) є найбільшими формуваннями, в яких члени спільно володіють засобами виробництва і розділяють економічні, соціальні й культурні здобутки залежно від своїх потреб. Перший кібуц «Деганія» був заснований єврейськими поселенцями в 1910 р., за 38 років до того, як на світ з'явилась держава Ізраїль. Єврейські іммігранти в кращому випадку мали слабе

уявлення про сільське господарство: адже в Росії та в інших країнах Східної Європи, звідки прийшли перші сіоністи-поселенці, євреям узагалі не дозволялося володіння землею. Твердий принцип сіоністської ідеології полягав у тому, що євреї не досягнуть суверенітету до тих пір, поки не навчаться працювати на землі. Серед поселенців було чимало соціалістів, вони виступали проти приватного фермерства на користь спільних володінь землею, її обробки і взагалі життя в комуні [2]. Саме в ізраїльських кібуцах на практиці [1] реалізовувався трохи модифікований комуністичний принцип «від кожного за здібностями, кожному за потребами відповідно до рівня розвитку колективного господарства».

Іншим видом утворень є мошави, які будуються на принципі сімейних фермерських господарств, об'єднаних у єдину спільноту, де власники ділянок землі спільно займаються виробництвом та реалізацією виробленої продукції.

Нині в кібуцах та мошавих виробляється 80% сільськогосподарської продукції країни [2].

Слід зазначити, що за останні кілька десятиріч ця структура істотно змінилась, у першу чергу, на користь сучасних агропромислових комплексів та відходу від традиційного рівного розподілу економічних здобутків. Нині найбільший дохід ізраїльські кібуци отримують вже не від сільськогосподарського виробництва, а від інших видів діяльності. Також відбувається інтенсивний перехід від спільної до приватної власності.

Тільки 20% землі Ізраїлю в природних умовах придатні для ведення сільського господарства, сільськогосподарська продукція становить лише 1,3% ВВП країни і 4,2% — від експорту товарів. Цікаво, що це майже 2,9 млрд дол. США (або 2,2% загального експорту товарів та послуг)

становить експорт сільськогосподарських технологій, наукових розробок та послуг. Тільки 2% робочої сили Ізраїлю (близько 65 тис. робітників) зайнято в АПК, при цьому Ізраїль на 95% забезпечує власні потреби, імпортуючи лише зерно, олійні культури, м'ясо, каву, какао і цукор. Вважається, що сільське господарство тільки тоді є ефективним і високотоварним, коли один зайнятий у ньому фермер виробляє продукцію, необхідну для життя 30–50 чол. В Ізраїлі один сільськогосподарський виробник годує 115 осіб, у США — 75, в Україні нині один фермер годує близько 15-ти осіб [2].

Після досягнення Ізраїлем незалежності у 1948 р. загальна площа культивованих земель збільшилася в 2,6 рази і становить нині приблизно 450000 га, а площа зрошуваних полів зросла у 8 разів, досягнувши 254000 га. За той самий період чисельність сільськогосподарських поселень зросла із 400 до 900.

З 450000 га сільськогосподарських земель 58% відведено під вирощування овочів, фруктів та інших культур, 19% — цитрусових, 23% використовується для вирощування квітів, займають рибні господарства та ін. 130000 га використовують як пасовиська для скота.

Відповідно до Закону «Про землю» в Ізраїлі землі поділяються на ті, що знаходяться у приватній власності та громадській. Понад 90% усіх земель у країні знаходяться у власності держави. До приватного сектору відносяться землі в рамках населених пунктів, проданих державою у приватну власність населенню та комерційним компаніям під будівництво житла та комерційних споруд. В Ізраїлі створено електронну базу даних (Земельний Реєстр), в якій зареєстровано всіх власників, орендарів та користувачів земельних ділянок. Будь-які дії, пов'язані з переходом права власності, оренди та користування земельною ділянкою, набувають юридичної сили лише в разі наявності запису в Земельному Реєстрі про право власності на землю. Відповідно до існуючої практики, земельні ділянки надаються державою у довгострокове користування (49 років) з подальшим пролонгуванням на платній основі. Вартість оренди земельної ділянки залежить від місцезнаходження та призначення ділянки.

У сільському господарстві Ізраїлю широко впроваджуються найпередовіші технології. Ресурси використовуються дуже ефективно. Побудовано Всеізраїльський водовід, який подає воду з півночі країни (переважно з озера Кінерет) у посушливі південні райони, зрошуються пустелі. Основними сільськогосподарськими культурами є: зерно, овочі (помідори, кабачки, огірки, перець), фрукти (яблука, персики, вишня, банани, фініки, дині, кавуни, цитрусові, манго, авокадо, ківі), бавовна та квіти.

Останніми роками все більше уваги приділяють екологічним аспектам ведення сільського господарства — зменшенню використання хімічних речовин для захисту від шкідників і більш широкому застосуванню альтернативних засобів та методів, екологічно чистій переробці сільськогосподарських відходів тощо.

Спільно з єврейським сектором працюють арабські господарства, що розташовані на території Ізраїлю і їхнім основним напрямом діяльності є вирощування овочів, фруктів та худоби (вівці та кози).

Селяни в Ізраїлі користуються надзвичайною повагою, що, в першу чергу, пов'язано з їхньою першопрохідницькою роллю в становленні та розвитку молодій державі. Кібуци існували ще до того, як з'явився Ізраїль. Держава надає кібуцам і фермерам масовану і багаторівневу підтримку: надає державні кредити під 10% річних на 20 років, видає квоти і оплачує 2/3 вартості води.

Вагому допомогу надає служба інструктажу (Шахам) Міністерства сільського господарства і розвитку сільських районів. Кожен сільгоспвиробник має право на 100 годин консультацій фахівців з технологій та економіки: 70% вартості цих консультацій оплачує держава і 30% — самі фермери. Застосовуються різноманітні методи інструктажу: індивідуальні консультації, одноденні семінари, курси, сезонні зустрічі, телефонні консультації, комп'ютерний аналіз та ін.

В Ізраїлі розроблено систему стимулювання впровадження нових технологій та інновацій. Держава субсидує фермерам до 40% вартості покупки і впровадження нових технологій. Фермер, який побудував сучасну теплицю (її вартість може становити близько \$ 500000) і здав її в експлуатацію, одержує

в подарунок від держави 30% її вартості (йому погашається третина кредиту). У сільськогосподарському виробництві переважає маркетинговий підхід, йому підпорядкована вся система післязбиральної обробки: сортування, обробка газом, упаковка, охолодження і т.д. Результати такої політики — щорічний приріст виробництва сільськогосподарської продукції становить 10%, а за останні 10 років обсяг виріс у 2,5 рази.

Секрет успіхів сільського господарства Ізраїлю полягає в тісному співробітництві фермерів та вчених, в розробці та впровадженні удосконалених методів у всіх галузях сільського господарства, а також у використанні технічних новинок, сучасної іригаційної технології і новітнього агротехнічного обладнання. Широко відомі досягнення ізраїльської генетики та біотехнології — наприклад, є кабачки у формі блюда, чорний кавун, червоний банан, зелена і корицева бавовна.

Практично всюди в Ізраїлі, де ведеться сільське господарство, воно пов'язане зі зрошувальними системами. Однак звичні дощувальні установки трапляються рідко, наприклад, при утилізації стічних вод. На противагу цьому практично всюди можна побачити тонкі чорні шланги крапельного зрошення: на бананових, фінікових і виноградних плантаціях, при вирощуванні овочів і квітів та навіть на озеленених придорожніх смугах. Завдяки цій технології забезпечується скорочення втрат води на 20%, а за автоматизованого управління — ще більше. Ізраїльські вчені та інженери в тісній співпраці з селянами домоглися в цій області лідерства в усьому світі. Технологія крапельного зрошення була недавно відзначена як найважливіше відкриття Ізраїлю з дня заснування держави.

Аквакультура Ізраїлю становить 2,9% усього сільськогосподарського виробництва. Для потреб цієї галузі щороку використовують близько 100 млн м³ води. На сьогодні річні потреби внутрішнього ринку Ізраїлю у зазначеній продукції становлять 11,4 кг споживання на душу населення.

Виробництво риби у господарствах сягає від 0,5 кг на 1 м³ води у відкритих ставках до 20 кг на 1 м³ води у закритих ставках. Слід відзначити, що господарства, які

застосовують систему біофільтрації у критих ставках, досягають рівня виробництва 60 кг на 1 м³ води.

Враховуючи нестачу водних природних ресурсів багато рибних господарств розташовуються на узбережжі Середземного та Червоного морів для вирощування морських видів риб за допомогою циркуляції води з моря до ставка та навпаки. Виробництво у таких господарствах зросло з 900 т у 90-х роках минулого століття до 3000 т у наші дні.

Успіхи Ізраїлю у сфері аквакультури наоч-но демонструє той факт, що Ізраїль вийшов на третє місце в світі з експорту осетрової ікри. Крім риби для їжі, широкого розвитку отримав напрям вирощування декоративних, екзотичних риб, річний обіг торгівлі ними становить близько 8 млн дол. США.

Успішно розвивається співробітництво України та Ізраїлю в агропромисловому секторі. Вже нині Ізраїль входить в ТОП-20 країн, з якими Україна має найбільший товарообіг сільськогосподарською продукцією (займає 15-те місце), посідає 11-те місце з експорту та 61-ше — з імпорту. Частка Ізраїлю в експорті сільськогосподарських товарів становить 2,7%, а в імпорті — 0,2%.

У 2017 р. товарообіг сільськогосподарською продукцією між Україною та Ізраїлем становив 411,2 млн дол. США. Основними сільськогосподарськими експортними товарами групами з України до Ізраїлю у 2017 р. були: зернові культури — 281,2 млн дол. США (46,5% загального експорту, зростання на 59,8%); насіння і плоди олійних рослин — 48 млн дол. США (7,9% загального експорту, зростання на 47,9%); залишки і відходи харчової промисловості — на 29,1 млн дол. США (4,8% загального експорту, падіння на 36%); жири та олії тваринного або рослинного походження — на 9,9 млн дол. США (1,6% загального експорту, зростання на 65,4%); молоко та молочна продукція, яйця птиці; натуральний мед — на 8,9 млн дол. США (1,5% загального експорту, зростання на 196,7%); цукор та кондитерські вироби з цукру — на 8,7 млн дол. США (1,4% загального експорту, зростання на 11,8%); продукція борошномельно-круп'яної промисловості — на 7,3 млн дол. США (1,2% загального експорту, падіння на 11,1%).

Наведену інформацію розраховано за даними Держстату України [3].

Ізраїль, у свою чергу, постачає в Україну значно менше сільськогосподарської продукції, всього на 9,2 млн дол. США. Структура ізраїльського експорту сільськогосподарської продукції до України у 2017 р. виглядала таким чином: плоди, горіхи та цедра — 3,4 млн дол. США (2% загального експорту, зростання на 47,9%); різні харчові продукти — 2 млн дол. США (1,2% загального експорту, зростання на 25,9%); овочі, рослини та коренеплоди — 1,2 млн дол. США (0,7% загального експорту, падіння на 1%); продукти переробки овочів — 1,2 млн дол. США (0,7% загального експорту, зростання на 27,1%) [3].

Тільки за кілька останніх років відбулися дві зустрічі міністрів сільського господарства України та Ізраїлю, візити заступника міністра аграрної політики та продовольства України, 5 представницьких бізнес-форумів з аграрної тематики. Майже 120 українських бізнесменів організовано відвідали Ізраїль з метою ознайомлення з досвідом Ізраїлю в сільському господарстві.

Українських фахівців цікавили новітні технології підвищення надойв молока, новітні системи зрошування, впровадження комп'ютерних технологій в управління сільськогосподарськими процесами, поліпшення переробки та зберігання вирощеної продукції і т.д. У свою чергу, їх ізраїльські колеги ознайомилися з агропромисловим потенціалом України, перспективами інвестицій в українське сільське господарство.

Значний потенціал має співробітництво між Національною академією аграрних наук України та науково-дослідницькими центрами Ізраїлю аграрної галузі, зокрема, з науково-дослідним центром «Вулкані» при Міністерстві сільського господарства та розвитку села Держави Ізраїль.

Протягом останніх років українські експерти беруть участь у різногалузевих науково-дослідницьких програмах, організованих ізраїльською стороною. Особливо треба відзначити співпрацю з Центром з розвитку міжнародного співробітництва МЗС Ізраїлю «МАШАВ». Центр активно співпрацює з вітчизняними організаціями, експертами та науковцями у сфері сільського

господарства, проводить постійні консультації та курси підвищення кваліфікації для аграрних кіл України.

Цікавою формою багатостороннього (Україна — Канада — Ізраїль) співробітництва в галузі сільського господарства в рамках проектів технічної допомоги є Український бізнес-проект розвитку плодоовочівництва (Ukraine Horticulture Business Development Project (UHBDP) [4], метою якого є надання допомоги українським фермерським господарствам виробникам плодоовочевої продукції шляхом підвищення їх потенціалу як виробників і пошуку для них високодохідних ринків збуту. Проект працює в південних областях України (Запоріжжя, Херсон, Миколаїв та Одеса) і розрахований на підтримку 30000 малих/середніх фермерів та малих підприємств виробників плодоовочевої продукції.

Очікується, що дрібні фермери за сприяння UHBDP колективно розширять свої продажі до 50 тис. метричних тонн плодоовочевої продукції на суму \$ 40 млн на рік до кінця реалізації проекту. Кошти на цей проект (майже 20 млн канадських доларів) виділені Міністерством закордонних справ, торгівлі та розвитку Канади (DFATD) та Менонітською асоціацією економічного розвитку (MEDA). Партнером у впровадженні проекту виступає Центр з розвитку міжнародного співробітництва МЗС Ізраїлю «МАШАВ». Грантова допомога цього проекту спрямована на проведення навчання, надання обладнання, а також практичної та методичної допомоги в налагодженні ефективнішого ведення сільського господарства для фермерів та власників домогосподарств (із залученням ізраїльських та канадських фахівців).

Для підтримки малих та середніх аграріїв створюється кредитний механізм для полегшення отримання доступу до фінансування, щоб фермери могли інвестувати в розвиток свого бізнесу. Місцевим сільськогосподарським навчальним закладам буде надано допомогу в розробці нових курсів з ефективного та екологічно сталого управління малими господарствами з розвитку плодоовочівництва. Аналогічний проект у минулому давав господарству на 1 вкладений долар інвестицій 3 долари доходу.

Результати. Ізраїль є одним із світових лідерів інноваційного розвитку сільського

господарства. В свою чергу, Україна, маючи значний природний потенціал, наразі виходить у світові лідери виробництва сільськогосподарської продукції, зокрема, у виробництві зерна, соняшнику та соняшникової олії, м'яса птиці, інших сільськогосподарських товарів.

Значно інтенсифікувати наше співробітництво в аграрній сфері допоможе підписання Угоди про Зону вільної торгівлі між Україною та Ізраїлем, підготовка якої знаходиться на завершальній стадії.

Лібералізація торговельного режиму між нашими країнами забезпечить диверсифікацію українського експорту. Враховуючи, що Ізраїль традиційно є нетто-імпортером української сільськогосподарської продукції, зокрема пшениці, кормових культур, цукру, олійних культур, є зацікавленість в максимальному зниженні ставок ввізного мита з боку Ізраїлю, доступі до його ринку товарів та в розширенні переліку української продукції, яка експортується до цієї країни.

Висновки

Українсько-ізраїльське співробітництво в аграрній сфері не має обмежуватися лише торговельними операціями. Адже успіх Ізраїлю багато в чому пов'язаний саме з багаторічними дослідженнями в галузі агротехнологічних інновацій. Знайомство з цими технологіями, їх впровадження в агропромислове виробництво,

залучення ізраїльських інвестицій дозволить зробити значний крок у реформуванні сільськогосподарського сектору нашої країни. Вочевидь, поєднання можливостей України та Ізраїлю дасть змогу істотно наростити агропромисловий потенціал, зміцнити позиції наших країн на світовому ринку сільськогосподарської продукції.

Тараненко Н.С.

Министерство иностранных дел Украины, Михайловская площадь 1, г. Киев, 01018, Украина; e-mail: mtaranenko@ukr.net

Развитие сельского хозяйства Израиля и перспективы сотрудничества с Украиной

Цель. Рассмотреть опыт развития сельского хозяйства Израиля в контексте перспектив сотрудничества с Украиной. Проанализировать предпосылки интенсивного развития израильского агропромышленного сектора. Определить достижения сельского хозяйства Израиля. Осветить современное состояние двусторонних экономических отношений Украины и Израиля в аграрной сфере и определить перспективные направления сотрудничества. **Методы.** Сравнительно-описательный, историко-аналитический, релевантный, экстраполяционный. **Результаты.** Определено, что Израиль является одним из мировых лидеров инновационного развития сельского хозяйства. В свою очередь, Украина, имея значительный природный потенциал, выходит в мировые лидеры производства сельскохозяйственной продукции, в частности, в производстве зерна, подсолнечника и подсолнечного масла, мяса птицы, других сельскохозяйственных товаров. Значительно интенсифицировать сотрудничество в аграрной сфере между двумя странами поможет

подписание Соглашения о зоне свободной торговли между Украиной и Израилем, подготовка которого находится на завершающей стадии. Либерализация торгового режима между нашими странами обеспечит диверсификацию украинского экспорта. Учитывая, что Израиль традиционно является нетто-импортером украинской сельскохозяйственной продукции, в частности пшеницы, кормовых культур, сахара, масличных культур, есть заинтересованность в максимальном снижении ставок ввозной пошлины со стороны Израиля, доступе к его рынку товаров и в расширении перечня украинской продукции, экспортируемой в эту страну. **Выводы.** Украинско-израильское сотрудничество в аграрной сфере не должно ограничиваться только торговыми операциями. Успех Израиля во многом связан именно с многолетними исследованиями в области агротехнологических инноваций. Знакомство с этими технологиями, их внедрение в агропромышленное производство, привлечение израильских инвестиций даст возможность сделать значительный шаг в реформировании сельскохозяйственного сектора нашей страны. Очевидно, что сочетание возможностей Украины и Израиля позволит существенно нарастить агропромышленный потенциал, укрепить позиции наших стран на мировом рынке сельскохозяйственной продукции.

Ключевые слова: Израиль, отношения,

сельское хозяйство, сотрудничество, новейшие технологии.

<https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201810-01>

Taranenko M.

Ministry for Foreign Affairs of Ukraine, Mykhailivska Square, 1, Kyiv, 01018, Ukraine; e-mail: mtaranenko@ukr.net

Development of agriculture of Israel and perspectives of cooperation with Ukraine

The purpose. To consider experience of development of agriculture of Israel in context of perspectives of cooperation with Ukraine. To analyze premises of intense development of agroindustrial sector of Israel. To determine achievements of agriculture of Israel. To show contemporary state of economic relations between Ukraine and Israel in agrarian sphere and to determine perspective directions of cooperation. **Methods.** Comparative-descriptive, historical-analytical, relevant, extrapolation. **Results.** It is specified that Israel is one of world leaders in innovative development of agriculture. In turn, Ukraine, having a significant environmental assets, goes out in world leaders of production of agricultural produce, in particular, in production of grain, sunflower and sunflower seed oil, poultry meat, other agricultural goods. Signing the

Agreement on zone of free trade between Ukraine and Israel which preparation is at a completing stage will help to considerably intensify cooperation in agrarian sphere between two countries. Liberalization of trading regime between our countries will ensure diversification of Ukrainian export. Considering, that Israel traditionally is net-importer of Ukrainian agricultural products, in particular wheat, forage crops, sugar, olive crops, there is an interest in the maximum lowering rates of import duty from Israel, access to its commodity market and in expansion of the list of Ukrainian products exported to this country. **Conclusions.** Ukrainian-Israeli cooperation in agrarian sphere should not be limited only to trading operations. The success of Israel in much is linked to long-term researches in the field of agrotechnical innovations. Acquaintance to these techniques, their implementation in agroindustrial production, as well as engaging Israeli investments will significantly reform agricultural sector of our country. It is obvious, that combination of opportunities of Ukraine and Israel will allow accumulating essentially agroindustrial potential, strengthening positions of our countries in the world market of agricultural products.

Key words: *Israel, relations, agriculture, cooperation, newest techniques.*

<https://doi.org/10.31073/agrovisnyk201810-01>

Бібліографія

1. *Энциклопедия «Еврейский мир»*; под ред. И. Телушкина. Глава 142. URL: http://jhistory.nfurman.com/teacher/06_142.htm
2. *Ministry of Agriculture and Rural Development of the State of Israel. Israel's Agriculture.* P. 4. URL: http://www.moag.gov.il/agri/files/Israel's_Agriculture_Booklet.pdf— Last access

3. *Країни за товарною структурою зовнішньої торгівлі за січень — грудень 2017 р.* URL: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2017/zd/kr_tstr/arh_kr_2017.htm
4. *Український проект бізнес-розвитку плодощовніцтва.* URL: <http://uhbdp.org/ua/what-is-uhbdp>